«خۇللۇسۇت تاۋارىخ» تىن پارچە

شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيىتى، تارىخىنى
تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلدۇرۇلدى

1959 - يىل ئۆكتەبر

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى
دىن تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى

1988 - يىل يانۋار

«خولاسۇت تاۋارىخ»

ئۆزبېك تارىخىدىن پارچە ھىجرىيە (1259 — 1288)

ئۆزبېك خانلىرىدىن مۇھەممەت ئەلى خاننىڭ خانلىقتا ئولتۇرۇشى

ئۆز بېك خانلىرىدىن ئۆمەر خاننىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئەلىخان خانلىق تەختكە چىقتى. مۇھەممەت ئەلىخان خان بولۇپ ئىككىنچى يىلى، ئىسھاق تۆرە (ئۆمەرخاننىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى) نى تۆرە قورغان دېگەن يەرگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى. ئۈچىنچى يىلى بۇ تۆرىنى بۇخاراغا قوغلاپ چىقاردى. شۇ يىلى يۈسۈپ مىڭبېشىنى مەرغۇلانغا ھاكىم قىلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەققۇلى يۈز بېشىنى مىڭبېشى قىلىپ تەيىنلىدى. ساھىپزادە ئىشان دېگەن كىشى شۇ يىلى بۇخارادىن قوقەندكە كەلدى. مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ خانلىقىنىڭ تۆتىنچى يىلى مەسئۇدخان تۆرىنى ھەيدەپ چىقاردى، بەشىنچى يىلى يۈسۈپ مىڭبېشىنى يار مازار دېگەن يەردىن ھەيدەپ چىقاردى، 6 - يىلى ئاپتاپخانىم ۋاپات بولدى، 7 - يىلى ئەرنەزەربەك ۋەخۇشۋەقتدادخۋاھلار ئۆلتۈرۈلدى، 8 - يىلى ئەيسابېكنى ئەنجاننىڭ ھاكىملىقىغا بەلگىلىدى ھەم شۇ يىلى «خان مەدرىسى» دېگەن مەدرىس سىزايادكارنىڭ قولىدا پۈتتى، 9 - يىلى بۇزرۇكخان تۆرە نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن قېچىپ قەشقەرگە كەلدى، 10 - يىلى ئەيسا بېك (ئەنجان ھاكىمى) قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. بۇزرۇكخان قەشقەرگە كېلىپ، «گۈلباغ» (ھازىرقى كوناشەھەر) نى مۇھاسىرە قىلدى ①، 11 - يىلى مۇھەممەت ئەلىخان «غەيرەت قىلىپ» دۆلەت كۈچى بىلەن قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ چېگرىدىن ئۆتۈپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇزرۇك تۆرە قەشقەردىن نەچچە مىڭ

① «تارىخى ئەمىنىيە» ۋە باشقا تارىخلاردا، مۇھەممەت ئەلىخان دەۋرىدە قېچىپ كېلىپ قەشقەرنى مۇھاسىرە قىلغان كىشى جاھانگىر خان تۆرە ئىدى، دەپ يېزىلغان. لېكىن بۇ تارىختا بۇزرۇك خان تۆرە دەپ يېزىلىپتۇ.

ئادەم بىلەن مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ پادىشاھلار قائىدىسى بويىچە ئۇچرىشىپ ئەھۋال سوراشتى. مۇھەممەت ئەلىخاننى مۇۋاپىق ئورۇنغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇۋاقىتتا گۈلباغ «خىتاي شەھىرى» (قەشقەر يېڭىشەھەر) ئىچىدە ئىدى. قەشقەر ئاھالىسى گۈلباغنى مۇھاسىر قىلدى، ئورۇشۇپ سېپىلنى پارتلىتىپ قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى، مۇھەممەت ئەلىخان قەشقەردە گۈلباغنى ئالالماي، قەشقەرنى ئېلىشنى بۇزرۇكخان تۆرىگە تاپشۇرۇپ خوتەنگە قايتىپ كەتتى. 12 - يىلى خىتاي لەشكەرلىرى قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ، تۆرىدىن قەشقەرنى ئالدى، بۇزرۇكخان تۆرە نەچچە مىڭ ئادىمى بىلەن سەرگەردان بولۇپ فەرغانىگە كەتتى. 13 - يىلى مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ «ئۆرە تۆپە» ۋىلايىتى ئېلىندى، 14 - يىلى ئابدۇراخمان ۋە موللا بېكنەزەر داموللىلارنى سوغات - تۆھپىلەر بىلەن تۈركىيە سۇلتانىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. 15 - يىلى بۇ ئەلچىلەر سوغات - تۆھپىلەر بىلەن رۇخسەت ئېلىپ قايتىپ كېلىۋېتىپ ئابدۇراخمان ۋاپات بولدى، موللا بېكنەزەر داموللا تۈرك سۇلتانى ئەۋەتكەن سوغاتلارنى مۇھەممەت ئەلىخانغا تاپشۇردى. ئۇ چوڭ مەجلىس ئېچىپ، تۈرك سۇلتانى ئەۋەتكەن كىيىملەرنى كىيدى، دۆلەت ئەربابلىرى مۇبارەكلىدى. 16 - يىلى مۇھەممەت ئەلىخان خىتاي بىلەن ئۇرۇشۇش مەقسىتىدە، كۆپ ئەسكەر بىلەن قەشقەر تەرەپكە مېڭىپ، ئوشقا كېلىپ بىر مازاردا دەم ئالدى. ھەققۇلى دىگبېشى بىلەن مۇھەممەت شېرىپنى قوماندان قىلىپ قەشقەرگە ئەسكەر ماڭغۇزدى، لېكىن مۇھەممەت ئەلىخان بىر تۈركۈم ئەسكەر بىلەن قوقەندكە قايتىپ كەتتى. قەشقەرگە ئەۋەتكەنلەر تۆت كۈندە داۋاندىن ئېشىپ چېگرىدىكى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىسىنى ئەسىر ئالدى، 10 مىڭ چامىسىدا خىتاي ئەسكىرى قوقەند قوشۇنىنى توسۇپ قاتتىق ئۇرۇشتى، نەتىجىدە خىتاي ئەسكەرلىرى قاچتى. بەزىلىرى ئەسىر ئېلىندى، ئەتىسى ئەسىر ئېلىنغانلارنى توندى قولى دېگەن كىشىدىن مۇھەممەت ئەلىخانغا ئەۋەتتى. قوقەندلىكلەر قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا خىتاي شەھىرى (سېپىلى) قەشقەردىن بىر تاشلىق يىراق مۇساپىدە بولۇپ، سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى 12 گەز، قېلىنلىقى 15 گەز ئىدى. سېپىل ئۈستىدە ھارۋا يۈرەلەيتتى، سېپىل ئەسكەر بىلەن تولدۇرۇلغان بولۇپ، ئەسكەرلەر قالماق ۋە خىتايلار ئىدى. ئۇلارنىڭ قەشقەرگە كىرىشى بىلەن، قەشقەردىكى مۇسۇلمانلار بىرلىشىپ گۈلباغ ئۈستىگە كېلىپ، سېپىل ئەتراپىنى مۇھاسىرە قىلدى. بىر نەچچە كۈن مۇھاسىرە قىلىنغاندىن كېيىن، بىر كۈنى ئەتىگەندە ئىسلام قوشۇنى بىپەرۋا - تۇيۇقسىز تۇرغاندا، خىتاي قوشۇنى سېپىل ئىچىدىن چىقىپ توپ - زەمبىرەكتىن ئوت ئېچىپ ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى، مۇسۇلمانلار ھەم قارشى ئۇرۇشتى. قاتتىق ئۇرۇشقاندىن كېيىن، خىتاي ئەسكەرلىرى سېپىل ئىچىگە كىرىپ كەتتى. مۇسۇلمان

لەشكەرلىرىدىن ئۆلگەنلەرنى يىغىپ، ئاپپاق خوجا مازىرىغا ئاپىرىپ دەپنە قىلدى. ئاخىرى مۇسۇلمانلار قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرى خىتايغا ئەلچى كىرگۈزۈپ: «ئەگەر سەلەر مۇسۇلمانلارغا زورلۇق قىلمىساڭلار ۋە قائىدە - قانۇنغا خىلاپ پاھىشە ئىشلارنى قىلمىساڭلار، بىز قايتىپ كېتىمىز. ئەگەر بۇنى قوبۇل قىلمىساڭلار پۈتۈن ئۆمۈر مۇھاسىرە قىلىمىز» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى. خىتاي باشلىقلىرى بۇنى قوبۇل قىلىپ، سوغات - ھەدىيە چىقاردى. قوقەندتىن كەلگەن ئەسكەرلەر قايتىپ ئۆز يېرىگە كەتتى.

قوقەندتىن قەشقەرگە ئەسكەر يۈرۈپ كەتكەن پۇرسەتتە، مۇھەممەت رەھىم دېگەن كىشى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، بۇخارادىن ئۆرە تۆپەگە كېلىپ، خوجا سالى دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. بۇ ۋاقىتتا ئۆرە تۆپەنىڭ ھاكىمى شاھ قوش بېگى دېگەن كىشى ئىدى. سالى خوجا مۇھەممەت رەھىمنىڭ كەلگەنلىكىدىن ئەندىشە قىلىپ ھاكىمغا خەۋەر بەردى، ھاكىم دەرھال بىر نەچچە يۈز ئەسكەر بىلەن كېلىپ سالى خوجىنىڭ ھويلىسىنى مۇھاسىرە قىلىپ، مۇھەممەت رەھىمنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى، ئۆلۈكىنى قوقەندكە ئەۋەتتى. مۇھەممەت ئەلىخان ئۇنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ، جەسىتىنى دارغا ئېسىپ قويدى. ھەققۇلى مىڭبېشى قەشقەردىن كەلدى، بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ مۇھەممەت ئەلىخانغا: - ئەي پادىشاھ، ئىلگىرى پادىشاھلار بۇنداق قىلغان ئەمەس، ئۇ ئاتا - بوۋىسىنىڭ پادىشاھلىقىنى تەمە قىلىپ كەلگەن بولۇشى ئېھتىمال، ئۇنى بۇنداق خارلىقتا ئۆلتۈرۈش توغرا ئەمەس، ئەگەر ئۇنداق ۋەقە بولۇپ قالغان تەقدىردە، ئۇنى ئۆزىگە باش ئەگدۈرۈپ بويسۇندۇرسا، پادىشاھنىڭ ئابرويى ئەمەسمۇ؟ بۇنداق قىلىش پادىشاھنىڭ شەنىگە لايىق ئەمەس - دېدى. مىڭبېشىنى باشقىلار قوللىدى، مۇھەممەت ئەلىخانغا بۇ سۆز قاتتىق تېگىپ، ئوتتۇرىغا ئاداۋەت چۈشتى. 17 - يىلى ھەققۇلى مىڭبېشىنى ئۆلتۈردى. شۇ يىلى قارا تېگىن ئېلىندى. شاھ قۇل بېگىنى قارا تېگىن ۋىلايىتىگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. «دەرۋاز» دېگەن يەرنىڭ ھاكىمى مەھمۇتخاننى قوقەندكە قايتۇرۇپ كېلىندى. لېكىن مەھمۇت يولدا ۋاپات بولۇپ، جەسىتىنى شاھىمەردان مازىرىغا دەپنە قىلدى. خوجا قۇل بېگى دېگەن كىشىنى مەككىگە بېرىش دەپ ھەيدەپ چىقاردى، بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئەلچىسىنى قايتۇرماي تۇتۇپ قالدى. بۇ قىلمىشى زور پىتنىگە سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن «بىشغەر» دېگەن يەرگە سېپىل بىنا قىلىندى. بۇخارا ئەمىرى بۇ سېپىل (قەلئە) نى بۇزۇپ تاشلاتقۇزدى. گاداي دادخۋاھ بۇخارا ئەمىرىدىن قېچىپ قوقەندكە كەلدى. 18 - يىلى بۇخارا ئەمىرى يام ۋە زامىن دېگەن يەرگە ئەسكەر ئەۋەتتى، مۇھەممەت ئەلىخان مۇھەممەت شېرىنبېنىڭ قوماندانلىقىدا قارشى ئەسكەر ئەۋەتتى، ھەر ئىككى تەرەپ

سۇلھىنى ياخشى كۆرۈپ، ئىككى قوشۇن ئۆز يېرىگە قايتتى. شۇ يىلى ئىشان ساھىپ دېگەن كىشى مۇھەممەت ئەلىخاندىن خاپا بولۇپ مەككىگە كەتتى. 19 - يىلى بۇخارادىن قوقەندكە ئەسكەر كېلىۋاتقان خەۋەر ئاڭلىنىپ، مۇھەممەت شېرىپنى قوماندان قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتتى. بۇلار مىڭىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن، بەختى قايتقان شاھ (مۇھەممەت ئەلىخان) تۇزغىلىپ چىقىپ، خوجەندتىن ئۆتۈپ «تەڭگە خوجەند» دېگەن يەرگە چۈشتى. شۇ كۈنى بۇخارا قوشۇنى ئۇرە تۆپىگە يېتىپ كېلىپ مۇھەممەت شېرىپ بىلەن ئۇرۇش قىلدى، قوقەند قوشۇنى مەغلۇب بولۇپ، قوماندان مۇھەممەت شېرىپ ئەسىرگە چۈشتى. قاچقان ئەسكەرلەر تەڭگە خوجەندكە كېلىپ، مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ قوشۇنىغا ئۇلاندى. قاچقۇن ئەسكەرلەر ئىتىسى قوقەند يولىغا قاراپ كېتىشتى. خان بۇ مەغلۇبىيەتنى ئاڭلاپ، قاچقان قوشۇننى تاشكەنتكە ماڭدۇرۇپ، ئۆزى كالا باتۇر بىلەن خوجەندكە كەلدى. بەزى ئادەملەر مۇھەممەت ئەلىخاننى بۇخارا ئەمىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە دەۋەت قىلدى، لېكىن مۇھەممەت ئەلىخان بۇخارا ئەمىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى مۇۋاپىق كۆرمەي، ئوغلى مۇھەممەت ئىمىننى ھەدىيە - سوغاتلار بىلەن بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن گاداي دادخۇانى خوجەندتە قالدۇرۇپ، مۇھەممەت ئەلىخان قوقەندكە قايتىپ كەتتى. ئازغىنە كۈندىن كېيىن، بۇخارا ئەمىرى خوجەندنى ئېلىپ، مۇھەممەت ئەلىنىڭ ئىنىسى سۇلتان مەھمۇتنى ھاكىم قىلدى. بۇخارا ئەمىرى بۇخاراغا قايتتى. مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ ئانىسى خوجەندكە بېرىپ، بۇ ئىككى بۇرادەر (تۇغقان) نى ياراشتۇرۇپ، سۇلتان مەھمۇتنى تاشكەنتكە ھاكىم قىلدى. شۇندىن باشلاپ، مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ خانلىقى بوشىشىپ تىترەشكە باشلىدى. ھەربىيلەر، مەدۇرلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق تۇغۇلدى. ئۇلار شىكايەت قىلىپ نارازى بولۇپ، مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ يامان ۋە ناچار ئادەت، پىسقە - پاساتلارنى قىلىشىدىن ئاداۋەت ساقلىغان ئىدى. خاننى يوقىتىشنى كۆتەتتى، لېكىن چارە تاپالماي، بۇخاراغا خەت ئەۋەتتى، ئۆزبېكىستان ئۆلكىنى بۇخارا ئەمىرىگە بېرىشنى ۋەدە قىلىشتى. 20 - يىلى بۇخارا ئەمىرى سان - ساناقسىز ئەسكەر بىلەن بەشىرىق دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى. مەھمۇتخان تاشكەنتنىڭ قوشۇنى بىلەن كېلىپ قوقەندكە كىردى. بۇخارا ئەمىرى «سىرىق سۇ» دا قوندى. بۇ يەردىن كۆچۈپ قوقەندكە كىردى. مۇھەممەت ئەلىخان قورقۇپ قاچتى. مۇھەممەت ئەلىخاننى ئۆزى بەلگىلەپ قويغان يار مازارنىڭ ھاكىمى مەمۇت خوجا ناملىق كىشى تۇتۇپ، بۇخارا ئەمىرىگە تاپشۇردى، بۇخارا ئەمىرى مۇھەممەت ئەلىخاننى ئۆلتۈردى. بۇخارا ئەمىرى قالايمىقان باشسىز ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق قىلىپ، قوقەندنى شۇنداق قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلدىكى، مەسچىتلەردە بورا ھەم تاپىلمىدى، نۇرغۇن قىزلار ۋە ئاياللارنىڭ

نومۇسىغا تەگدى. مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ ئانىسى مەھلار ئايىمنى بىر قانچە خوتۇنلار بىلەن بىرلىكتە ئۆلتۈردى، مۇھەممەت شىرىپ ۋە بىر قانچە نەپەر گۇناھسىز ئادەملەرنىمۇ بىللە ئۆلتۈردى. بىر قانچىلىغان دىنىي ئالىملار، ھۆرمەت ئىگىلىرى، تەتقىقاتچىلار، ماشايىخلارنى ئاياللىرى بىلەن قوشۇپ سۈرگۈن قىلىپ، جاپا - جەبىرلەر بىلەن بۇخاراغا ئېلىپ كەتتى. خانلىق ئوردىسىدا بولغان قورال، نەرسە كېرەكلەرنى بۇخارالىق ۋە سەمەرقەندلىكلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى، 17 كۈن تۇرۇپ بۇخاراغا كەتتى. مۇھەممەت ئەلىخاننىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى ھىجرىيىنىڭ 1252 - يىلى ئىدى. بۇخارا ئەمىرى بۇ قىلمىشلىرىدىن كېيىن بۇخاراغا كەتتى. فەرغانە ئاھالىسىنىڭ ئەھۋالى ئۆزگەردى، چۈنكى بۇلار بۇخارا ئەمىرىنى ئادالەتلىك ۋە ئىنساپلىق دەپ ئېتىقاد قىلىشقانىدى، لېكىن ئادىل ئېتىقاد قىلىنغان ئەمىر بۇ خەلققە بۇنداق جەبىر - زۇلۇم قىلىشنى ئايىمىدى. بۇخارا ئەمىرى بۇلارغا ئاداۋەت بىلەن قاتتىق مۇئامىلە قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەپيۇنكەش - بەڭگى ئىبراھىمنى قوقەندكە ھاكىم قىلىپ قويدى. ئەپيۇنكەش ئەپيۇن دەسلىكى خىيالى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. بۇ ئەپيۇنكەش ھاكىم بولۇپ ئىككى ئاي 17 كۈندىن كېيىن، سەرتىمدە قىپچاق، قىرغىزلار ئىتتىپاقلىشىپ، شىر ئەلىخان ھاجىنىڭ ئوغلىنى تالاس دېگەن يەردىن ئېلىپ كېلىپ تۆرە قورغان دېگەن يەرگە خان قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ تەرەپلەردىكى ئەسكەرلەرنى توپلاپ قوقەندكە يۈرۈش قىلدى، بۇ خەۋەر قوقەندتىكى بۇخارا قوشۇنىغا ئاڭلاندى. ئەپيۇنكەش ھاكىم ئىبراھىم خوجەند ھاكىمىنى قوماندان قىلىپ ئۇرۇشقا تەييارلىنىپ قويۇپ، بىر ھىلە بىلەن بۇخارا تەرەپكە قېچىپ كەتتى. شىر ئەلىخان قوقەندكە كىرىپ شاھلىقتا ئولتۇردى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 1253 - يىلى بولغان ئىدى.

شىر ئەلىخاننىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇشى، بۇخارا ئەمىر ئىككىنچى قېتىم قوقەندنى مۇھاسىر قىلىشى

شىر ئەلىخان شاھلىق تەختتە ئولتۇردى، بارلىق ئالىملار، ئەمىرلەر، ئەربابلار بويسۇندى. ئەربابلار شىر ئەلىخانغا: - ئەي پادىشاھ، 40 كۈن ياكى كەمرەكتە، دۈشمەن ئۈستىمىزگە بېسىپ كېلىشى مۇمكىن، شۇنىڭ ئۈچۈن شەھەر ئەتراپىغا خەندەك قىلىشىمىز كېرەك. بارلىق ئاھالىنى قەلئە ئىچىگە ئېلىپ كىرىش زۆرۈر، چۈنكى ئاھالە بۇخارا ئەمىرىنىڭ زۇلمىنى، بۇلاڭ - تالاڭلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن - دېگەن مەسلىھەتنى بەردى. بۇ پىكىرنى ھەممە بىردەك قوبۇل كۆرۈپ، پۈتۈن ۋىلايەت

ۋە ئەتراپتىكى ئاھالىنى مەلەخ - چۈمۈلىدەك (كۆپ) توپلاپ، قەلئە ۋە خەندەك بىنا قىلىشقا كىرىشتى، ئازغىنە كۈندىلا قەلئە ۋە خەندەك قازدى. يالغۇز شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپى پۈتمەستە، بۇخارا ئەمىرى قوشۇن باشلاپ «دەرۋازاغازى باغلىق» قا كېلىپ دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىغا چۈشتى. بۇخارا ئەمىرى شەھەر ئەتراپىغا قەلئە-خەندەك قىلىنغانلىقىنى ۋە مىڭلاپ توپ - زەمبىرەكلەر سېپىل ئۈستىگە تەييارلىنىپ ئوت ئېچىشقا تۇرغانلىقىنى كۆردى. شەھەرنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئۇرۇنۇپ باقتى، لېكىن چارە قىلالمىغانلىقتىن يېرىم تاش ئارقىغا چېكىندى. بۇخارا ئەمىرىگە قارشى توپلانغان كۈچنى كۆرۈپ، بۇخارا ئەمىرى ئۆزىنىڭ قىلمىشىدىن پۇشايمان قىلدى. نەتىجىدە قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. بۇخارا ئەمىرىنىڭ قوشۇنىدىن نۇرغۇن ئادەم قىرىپ تاشلاندى. بۇخارا ئەمىرى سۈرگۈن قىلىپ چىقىرىۋەتكەن ئادەملەرمۇ كېلىپ شىر ئەلىخانغا قوشۇلدى. بۇخارا ئەمىرى ئەندىشە قىلىپ خوجەند تەرەپكە قاچتى، ئۇ يەردىن يۆتكىلىپ تېزلىك بىلەن بۇخاراغا كىرىپ كەتتى. قەلئەنىڭ پۈتمەي قالغان شەرقىي تەرىپىنى ھەم پۈتكۈزدى. بۇ ھادىسە ھىجرىيىنىڭ 1268 - يىلى بولغانىدى. شىر ئەلىخان ئۈچ يىل شاھلىق قىلىپ قىرغىزلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. مۇرادخان بېكنى خان قىلدى. بۇ چاغدا قوقەند قوشۇنى مۇسۇلمان قۇلنىڭ قوماندانلىقىدا نەمەنگانغا كەتكەنىدى. شىر ئەلىخان 20 - 30 ئادىمى بىلەنلا قالغانىدى. مۇسۇلمان قۇلى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، شىر ئەلىخاننىڭ ئوغلى خۇدا يارنى تۆرە قورغانىدا خانلىققا كۆتۈرۈپ، تېزلىكتە قوقەندكە يېتىپ كېلىپ مۇرادخاننى ئۆلتۈردى. شىر-ئەلىخاننىڭ ئوغلى سىرىمساق خاننى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىپ تاشلاپ، قوقەندكە ئالدۇرۇپ كېلىپ ئۆلتۈردى، ئورنىغا چۈستلۇق ئەزىزداد خۇاھىنى ھاكىم قىلدى. ئەزىزدادخۇا تەدبىرلىك ئادەم بولۇپ، پىتنە چىقىرىش قەستىدە تۇراتتى، ئاخىرى خان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. 6 - يىلى قىپچاقلار قارشى كۆتۈرۈلدى، مۇسۇلمان قۇلى قىپچاق پادىشاھلىقىنى تەمە قىلاتتى. 8 - يىلى ئەنجانلىق ئىشاقبېك ئۆلتۈرۈلدى. «مەدرىسە ئالىي» دېگەن ئاتاقلىق مەدرىسە راۋانلىرى بىلەن شۇ يىلى پۈتتى. 9 - يىلى مۇسۇلمان قۇلى قىپچاق قولىغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى. 10 - يىلى مەللەخان تاشكەنتتە ئىسيان چىقاردى، كۈچى يەتمەي بۇخاراغا كەتتى. لېكىن خۇدا-يار قېرىنداشلىق شەپقىتى بىلەن مەللەخاننى بۇخارادىن ئالدۇرۇپ كېلىپ ھۆرمىتىنى قىلغانىدى. ئاقىۋەت مەللەخان قارشىلىق كۆرسىتىپ، مەرغىلان ۋە ئەنجان تەرەپلەرگە بېرىپ بىرمۇنچە يامان ئادەملەرنى توپلاپ، قوقەندتە ئۇرۇش قوزغىدى. خۇدا يار خان بۇخاراغا كەتتى، مەللەخان قوقەندكە كىرىپ سەلتەنەت ئوردىسىغا ئورۇنلاشتى. مەللەخان شەرىئەتنى سۆيگۈچى بولۇپ، ئۇنىڭ زامانىدا شەرىئەت ئىنتايىن

راۋاجلاندى، دىنىي ئالىملار ئارتۇقچە ھۆرمەت قىلىناتتى. مەلەخاننىڭ خاراكتېرى
(مۇجەزى) ئۆزگەرىشچان بولۇپ. ئازغىنە بىرگۇناھ ئۈچۈن قاتتىق ئېغىر جازا ھۆكۈم
قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ يۈرۈپ مەلەخان ھەم ئۆلتۈرۈلدى، مۇرادخاننى خانلىققا
ئولتۇرغۇزدى. مۇرادخاننىڭ خانلىقىغا تاشكەنتلىك كاتتا كىشىلەر رازى بولمىدى،
بۇخاراغا بېرىپ خۇدايارخاننى بۇخارا ئەمىرىدىن ئىلتىماس قىلدى. بۇخارا ئەمىرى
تاشكەنتلىكتىن قاتتىق ۋەدىلەرنى ئېلىپ، ئۆزى ھەم قوقەند تەرەپكە كېلىشنى ئېيتىپ،
خۇدا يارخاننى تاشكەنتكە يولغا سالدى. خۇدا يارخان قورقۇنچ بىلەن تاشكەنتكە
كىردى، پادشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. تاشكەنتتىكى ئەسكەرلەرنى ئېلىپ قوقەند
تەرەپكە كەلدى. بۇخارا ئەمىرى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خوجەندكە كەلدى. خۇدا -
يارخان ھەم يېتىپ كېلىپ، بۇخارا ئەمىرىنى ھۆرمەتلەپ كۈتۈشتى. خۇدا يارخاننى
نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن قوقەندكە ماڭدۇردى. بۇخارا ئەمىرى خوجەندتە قالدى. خۇدا
يارخاننىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، قوقەندلىكلەر شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ بەردى.
قىرغىزلار شاھ مۇرادنى ئېلىپ قېچىپ ئەنجانغا بېرىپ، قايتا پىتنە - پاسات چىقىرىشقا
باشلىدى. موللا ئالىم قۇلى قوماندانلىق قىلىپ قىرغىزلارنى باشلاپ يۈرۈپ،
ئۇرۇش - جېدەللەرنى قىلدى. ئەمىرى بۇخارا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خۇدا يارخانغا
ياردەم كۆرسەتتى ۋە قوقەندكە كەلدى. خۇدا يارخانغا ياردەم ئۈچۈن ئەسكەر قالدۇ-
رۇپ، بۇخارا ئەمىرى بۇخاراغا قايتىپ كەتتى. خۇدا يارخان موللا ئالىم قولىدا
يېڭىلىپ بۇخاراغا كەتتى. موللا ئالىم قۇلى مەلەخاننىڭ ئوغلى سۇلتان سەئىدخاننى
خانلىققا كۆتۈردى. بىر نەچچە كۈن داۋامىدا، ئۇ قولىدىن كەلمەيدىغان ئىشلارغا
باغلىنىپ، تاشكەنتتە ئۆلتۈرۈلدى (1282 - ھىجرىيىدە). سۇلتان سەئىدخان ئۆلگەندىن
كېيىن، بۇخارا ئەمىرى خۇدا يارخاننى ئېلىپ كېلىپ قوقەندتە خانلىققا ئولتۇرغۇزدى.
ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى خۇدا يارخاننىڭ خوتۇنى تۇغدى، ئىسمىنى ئورمانبېك
قويدى، يەنە شۇ يىلى خۇدا يارخاننىڭ ئانىسى ھاكىم ئايىم ۋاپات بولدى. ھىجرىيە
1284 - يىلى مەشھۇردىنىي ئالىم ئىشان ساھىپ ۋاپات بولدى، يەنە شۇ يىلى خۇدا
يارخاننىڭ ئانىسى نامىغا بېغىشلاپ سېلىنغان «مەدرىسە ھاكىم ئايىم» نىڭ بىناسى
پۈتتى. ھىجرىيە 1288 - يىلى خۇدا يارخان چوڭ ئالىي خانلىق ئوردا بىنا قىلدۇردى.
1287 - يىلى قەلەندەرخانىغا چوڭ مەسچىت بىنا قىلماقچى بولۇپ، بۇ قەلەندەر خانا
ئەتراپىدا ئۆي - جايلىرى بولغان ئادەملەرگە جەبر - زۇلۇم قىلىنىپ، ئۆيلىرى تارتىۋې-
لىندى. نۇرغۇن ئاجىز، يېتىم - يېتىمە بىچارىلەر زارلىنىپ يىغلاپ، ۋەتەنسىز (ئۆي
ماكانسىز) بولۇپ كەتتى. زۇلۇم ئاساسىغا قۇرۇلغان مەسچىت راۋاج تاپماي ۋەيران
بولدى. ئاخىرى خۇدا يار خەلققە قىلغان زۇلۇمى تۈپەيلىدىن، مەملىكەتتە تۇرالماي

سەرگەردان بولۇپ، ئۆز - ئۆزىدىن قورقۇپ ۋەتەندىن چىقىپ كەتتى.

XXX XXX XXX

(«خۇللۇ سۇت تا ۋارىخ» 33 - بەتتىن 37 - بەتكىچە كۆچۈرۈلدى)

ئىلاۋە:

«خۇللۇسۇت تاۋارىخ» نىڭ ئالدىنقى قىسمى يوق بولۇپ، ئۆزبېك تارىخىغا ئائىت قىسمىدىن قالغىنى ئېلىندى، ئاخىرقى قىسمى ئىران تارىخىغا ئائىت بولغانلىقى ئۈچۈن ئېلىنمىدى.